

Józef Kaś <https://orcid.org/0000-0003-1519-6088>

Uniwersytet Jagielloński, Katedra Współczesnego Języka Polskiego, ul. Gołębia 16, 31–007 Kraków,
e-mail: jozef.kas@uj.edu.pl

Maciej Rak <https://orcid.org/0000-0003-0042-1406>

Uniwersytet Jagielloński, Katedra Historii Języka i Dialektologii, ul. Gołębia 16, 31–007 Kraków,
e-mail: maciej.rak@uj.edu.pl

HISTORIA POLSKIEGO SPISZU UTRWALONA W SŁOWNIKU GWAROWYM (Z PRAC NAD *ILUSTROWANYM SŁOWNIKIEM GWARY I KULTURY SPISKIEJ*)¹

HISTORY OF THE POLISH SPIŠ RECORDED IN THE DIALECT DICTIONARY
(FROM THE WORKS ON THE *AN ILLUSTRATED DICTIONARY OF THE SPIŠ
DIALECT AND CULTURE*)

Słowa kluczowe: Spisz, gwara spiska, zapożyczenia w gwarze spiskiej, *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*

Keywords: Spiš, Spiš dialect, loanwords in the Spiš dialect, *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej* [‘An illustrated dictionary of the dialect and culture of Spiš’]

Streszczenie

W artykule został umieszczony przegląd zapożyczeń leksykalnych w gwarze spiskiej. Zapożyczenia te są pochodzenia węgierskiego, rumuńskiego, południowosłowiańskiego, ukraińskiego, słowackiego, niemieckiego i greckiego. Wiele pożyczek (często określanych zbiorczo jako karpатыzmy, dotyczy to zwłaszcza rumunizmów i południowych sławizmów) przybyło na Podhale wraz z migracjami wołoskimi, podobnie jak ukrainizmy. Słowacyzmy i hungaryzmy przenikały krótszą drogą – z południa na północ. Natomiast germanizmy świadczą o wielowiekowym wpływie języka niemieckiego na polszczyznę i o tym, że Spisz należał do Austro-Węgier. Podstawą materialną naszych badań jest *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*.

Abstract

In the article we find an overview of loanwords present in the Spiš dialect. These borrowed vocabulary is made up of words of Hungarian, Romanian, Southern Slavic, Ukrainian, Slovak, German and Greek origin. Many borrowings (often referred to collectively as the Carpathisms, especially

¹ Wkład autorów w powstanie tego artykułu (koncepcja, założenia, metody analizy) jest równy i wynosi po 50%.

Romanianisms and Southern Slavicisms) arrived in Podhale along with Wallachian migrations, just as with Ukrainisms. Slovakisms and Hungarianisms penetrated the shorter route – from south to north. On the other hand, Germanisms testify to the centuries-old impact of German on Polish and the fact that Spiš belongs to Austro-Hungarian Empire. The material basis of our research is *An Illustrated dictionary of the Spiš dialect and culture*.

1. UWAGI WSTĘPNE

Spisz, rozdzielony granicą państwową na część polską i słowacką, jest bardzo ciekawym regionem zarówno pod względem dialektologicznym, jak i etnograficznym, co jest wynikiem przede wszystkim jego położenia geograficznego i historii. Pierwsza właściwość (dokładniej rzecz ujmując, peryferyjna lokalizacja na mapie Polski i mapie zasięgu polskich gwar oraz umiejscowienie w Karpatach) odpowiada z jednej strony za obecność w gwarze spiskiej karpacyzmów, a z drugiej – dawnych cech, w tym leksyki, co można wyjaśnić prawem archaizmu peryferyjnego.

Z kolei historia Spiszu widziana z perspektywy dialektologicznej i etnograficznej jest szczególnie powiązana z tym, że w przeszłości był to region pogranicza siedmiu kultur: polskiej, słowackiej, węgierskiej, niemieckiej, łemkowskiej, romskiej i żydowskiej. Na tym niewielkim obszarze (jak wiadomo, Polski Spisz obejmuje 15 wsi: Czarną Górę, Dursztyn, Falsztyn, Frydman, Jurgów, Kacwin, Krempachy, Łapszankę, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzicę, Niedzicę-Zamek, Nową Białą, Rzepiska i Trybsz) mamy więc bardzo dużo zapożyczeń, co sprawia, że parafrazując tytuł artykułu Mariana Kucały [2005], możemy mówić o europejskości spiskiego słownictwa.

Co jednak ważne w kontekście pogranicza siedmiu kultur, w gwarze spiskiej nie znajdziemy zapożyczeń żydowskich, a ślady romskie są znikome. Żydzi (mówimy o czasach sprzed Holocaustu, bo dziś społeczność żydowska na Podtatrzu praktycznie nie istnieje) w liturgii posługiwali się językiem hebrajskim, a na co dzień albo jidysz, albo polszczyzną, i żyli w izolacji kulturowo-religijnej bądź językowo-kulturowo-religijnej. Z kolei Romowie, dokładniej Bergitka Roma, w komunikacji między sobą posługują się dialektem karpackim języka romskiego i żyją w izolacji językowo-kulturowej, co przejawia się m.in. w stroju i zwyczajach [por. np. Ficowski, 1953]. Do gwary spiskiej, a dokładniej do języka dziecięcego, weszła wyliczanka (zanotowana w Kacwinie) zawierająca romskie liczebniki: *Jednula, druhula, trojco, łucjo, pynda, tynda, sekma, okma, diwula, diks* [Kąś, Rak, 2024, s. 378]. Żadnych innych językowych śladów romskich nie odnotowaliśmy.

Jeśli idzie o zapożyczenia słowackie, węgierskie, niemieckie i łemkowskie (a także inne – w tym południowosłowiańskie, rumuńskie i greckie), to ich omówienie wymaga co najmniej pięciu uściśleń. Po pierwsze, częstym zjawiskiem jest

wędrówka słów, co w odniesieniu do Karpat objawia się m.in. tym, że np. słownictwo węgierskie przez słowacczyznę oddziaływało na gwary północnych stoków tych gór. Dany wyraz przez różnych badaczy, zgodnie z przyjętym przez nich stanowiskiem metodologicznym, może być traktowany albo jako słowacyzm, albo jako hungaryzm. W tym artykule zapożyczenia pośrednie traktujemy jako pożyczki z języka wyjściowego, a nie z języka pośrednika, czyli w odniesieniu do omawianej sytuacji mamy tu hungaryzmy.

Po drugie, specyfika słownictwa karpackiego, zwłaszcza terminologii pasterskiej, opiera się na karpатыzmach [por. np. Popowska-Taborska, 1986; Stachowski, 2005]. Tę kategorię traktujemy jako nadrzędną dla większości rumunizmów i sławizmów południowych.

Po trzecie, nie rozstrzygamy żywotności omawianego tu słownictwa (nie precyzujemy, czy jest to słownictwo czynne, bierne, czy znane tylko z dawniejszej literatury naukowej dotyczącej Spiszu). Podstawą materiałową artykułu są bowiem różnorodne źródła, w tym też historyczne, które zgromadziliśmy, przygotowując *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej* [Kąś, Rak, 2024].

Po czwarte, zdajemy sobie sprawę, że kompleksowy opis pożyczek w gwarze spiskiej to temat na obszerną monografię, a nie na artykuł, dlatego prezentujemy tu zaledwie wycinek naszych badań.

Po piąte, wiemy, że zaproponowany w niniejszej pracy temat był już w pewnym zakresie poruszany, co nie zmienia faktu, że wciąż można się nim zajmować, zwłaszcza w sytuacji, gdy dysponujemy nowym materiałem. Zapozyczenia słowackie omawiali Roman Zawiliński [1899], Zenon Sobierajski [1963; 1983] i Alfred Zaręba [1978], niemieckie – Janusz Siatkowski [1997] i Anna Kostecka-Sadowa [2019], węgierskie – István Kniezsa [1934], Alfred Zaręba [1951] oraz Lajos Balogh, Janusz Bańcerowski i Ildikó Posgay [2000], a łemkowskie – Zenon Sobierajski [1983]. Z kolei przegląd pożyczek z różnych języków do gwary podhalańskiej znajdziemy w artykule Macieja Raka [2020].

2. KARPATYZMY JAKO DZIEDZICTWO WOŁOSKIE

Wraz z migracjami pasterzy wołoskich i osadnictwem wołoskim na Spisz dotarły karpатыzmy, czyli słownictwo typowe dla Karpat, tematycznie najczęściej ograniczone do profesjolektu pasterskiego i toponimii. Pod względem liczebności w obrębie karpатыzmów wyróżniają się pożyczki rumuńskie, które były już przedmiotem opisu językoznawczego [por. Łukasik, 1935; Crânjală, 1938; Krandzhalov, 1963; 1965; Vrabie, 1973; 1976]. Należą do nich np.:

bryndza / *bryndzo* ‘niewędzony, zmielony i zmieszany z solą ser owczy, przygotowywany z odcięniętego, lekko sfermentowanego (przez 4–5 dni) bundzu’ [Kąś,

Rak, 2024, s. 207] < rum. *brânză* albo *brînza* ‘ser’; geografie tego leksemu dokładnie omówiono w LAHD [m. 167] i OKDA III [m. 41], wskazując, że jest on znany także w innych językach, por. ukr. *бринза*, czes. *brinza*, słowac. *bryndza* / *brindza* / *brymza*;

cap 1. ‘samiec kozy’, 2. ‘samiec kozicy’ [Kąś, Rak, 2024, s. 239] < rum. *țap*, por. też czes. i słowac. *cap* oraz ukr. *чан* [ĖSFAS, t. IV, s. 288]; Dumitru Crânjălă [1938, s. 231] zaliczył ten leksem do pożyczek albańskich (*cjap*), klasyfikowano go także jako turcyzm [Ястремська/Āstrems’ka, 2008, s. 42], ale zwykle podaje się tu źródłosłów łaciński, por. łac. *capra* ‘koza’;

ferula ‘przyrząd używany przez bacę do mieszania podgrzewanego w kotle mleka owczego i rozbijania żętycy, kształtem przypominający wiosło, z dwiema podłużnymi szczelinami’ [Kąś, Rak, 2024, s. 526] < rum. *ferula* ‘pręt, różga’, a tu z łac. *ferula*; warto dodać, że ten łaciński wyraz dał w polszczyźnie ogólnej *bertło*;

gieleta / *gielyta* / *giyleta* ‘drewniane naczynie z klepek, używane do dojenia owiec, lekko zwężające się u góry, z łukowatym wycięciem z jednej strony (by można było wygodniej podstawić naczynie przy dojeniu), mające okrągły, poprzeczny uchwyt; współcześnie zastępowane przez blaszane, a nawet plastikowe wiadra’ [Kąś, Rak, 2024, s. 573] < rum. *găleată*; na Huculszczyźnie mamy tożsame *телема* [Ястремська/Āstrems’ka, 2008, s. 106], por. też: AJDL [z. III, m. 111] i LAHD [m. 149];

groń, *gruń* ‘rozłożysty, niestromy grzbiet góry; pagórek’ [Kąś, Rak, 2024, s. 620] < rum. *gruniu*, *grui*, por. słowac. *grúň*, ukr. *грунь*; jeśli idzie o geografie, por. OKDA VII [m. 35], LAHD (m. 196) i Āstrems’ka [Ястремська/Āstrems’ka, 2008, s. 119]; apelatyw *groń* jest podstawą wielu toponimów, w tym nazwy wsi na Podhalu i kilkudziesięciu nazw wzniesień na całym łuku Karpat;

hurda ‘gęsta i tłusta warstwa *zyntyty* z resztkami sera; nadająca się do picia, a nawet robienia z niej masła (ze względu na dużą zawartość tłuszczu); wykorzystywana też jako lekarstwo na wrzody żołądka, choroby płuc oraz na kaca’ [Kąś, Rak, 2024, s. 677–678] < rum. *urdă* ‘rodzaj sera serwatkowego’, por. też: serb. *ѣрѣда*, ukr. *ѣрѣда*; na Spiszu jest też znana forma bez protezy, całkowicie tożsama z rumuńską – *urda*, por. bułg. i mac. *ypѣда*, węg. *orda*; geografie tego leksemu dokładnie sprawozdają KDA [m. 92] i OKDA III [m. 33];

klog ‘naturalna (w przeciwieństwie do podpuszczki) zaprawa z drobno pociętych suszonych żołądków młodych cieląt, niekarmionych jeszcze paszą, używana do zakwaszania mleka przy wyrobie owczego sera’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < rum. dial. *cl'ag*, por. też arum. *cljag*; w standardowym języku rumuńskim mamy *chiag*; na Huculszczyźnie Tetyana Jastremska zanotowała *т(к)л'е(а)т* [Ястремська/Āstrems’ka, 2008, s. 163]; geografie tego leksemu precyzują KDA [m. 94] i OKDA III [m. 38, 39];

kosor ‘przenośne ogrodzenie z cienkich żerdzi dla owiec na szalasie; w nim owce nocują, a także gromadzi się w nim owce przed dojeniem’ [Kąś, Rak, 2024,

s. 44] < rum. *coșar* ‘stodoła, obora’, por. też czes. *košár*, *košiar*, słowac. *košiar*, ukr. dial. *košapa* [Ястремська/Âstrems’ka, 2008, s. 130–131], bułg. *кошара*, mac. *košopa*, serb. *košapa* [KDA, m. 83; OKDA I, s. 33]; od wyrazu *kosor* pochodzi toponim Koszarzyska – wieś na Śląsku Cieszyńskim i o takiej samej nazwie polana w Pieninach;

kierdel / *kyrdel* ‘stado owiec’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < rum. dial. *kyrde-le*, rum. *cîrd* ‘stado rozciągnięte w ruchu, też klucz lecących żurawi, gęsi itp.’ [SWO PWN]; geografię tego wyrazu precyzują AJPP [m. 156] i OKDA VI [m. 64, 66, 67];

*puciyr*a ‘okrągłe naczynie drewniane o pojemności od 80 do 200 litrów, wykonane z prostych klepek spiętych drewnianymi obręczkami, rozszerzające się u góry, do którego zlewa się mleko po wydojeniu owiec i w którym kłaga się mleko, i robi się ser’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < rum. dial. *putiră*, rum. *putină*, słowac. *putera*, ukr. *пумера* [Ястремська/Âstrems’ka, 2008, s. 104]; rumuńska dialektalna forma, która stanowi podstawę dla omawianego wyrazu, cechuje się rotatyzmem;

redyk ‘wiosenne wyjście ze stadem owiec na sezonowy wypas; też: jesienny powrót z takiego wypasu’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < rum. *ridică* ‘zabierać, wynosić’ [SWO PWN]; jeśli idzie o geografię tego wyrazu, por. OKDA VII [m. 22];

zyntyca ‘ogólne określenie serwatki z mleka owczego’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < rum. *jintița*, por. też: czes. *žinčica*, słowac. *žinčica*, ukr. *жешмиця*; zasięg geograficzny tego wyrazu precyzują: KDA [m. 93], LAHD [m. 166], LAZO [č. II, m. 170] i OKDA III [m. 34].

Kolejną wyrazistą grupę karpatyzmów stanowią sławizmy południowe [por. Gołąb, 1952], do których należą:

- 1) *baca* ‘gospodarz *śalas*u i wypasu owiec, przełożony pasterzy owiec na hali. Baca nie pasie osobiście owiec, a tylko nadzoruje pracę *juhasów* i *honielników*. Do obowiązków bacy należy: nadzorowanie liczebności stada, dbanie o zdrowie owiec i pasterzy, troska o wyżywienie pasterzy oraz wyrób *oscypków* i *syra*’ [Kąś, Rak, 2024, s. 118–119] < serb. *băcza* (a to z *batja* ‘ojciec’); omawiany wyraz ma szeroki zasięg geograficzny – jest używany na Bałkanach i wzdłuż łuku Karpat, por.: chorw. *bač*, bułg. *бач*, mac. *bacz*, rum. *baciu*, węg. *bacsa*, ukr. *бач*, czes., słowac. *bača* [AJPP, m. 169; OKDA VII, m. 11; Herniczek-Morozowa, 1976, s. 87–88; Ястремська/Âstrems’ka, 2008, s. 63];
- 2) *cetyna* ‘drobne gałązki drzew iglastych razem z igliwem; dawniej wykorzystywane jako ściółka pod bydło, a nawet pasza dla owiec’ [Kąś, Rak, 2024, s. 254] < serb. *четина*, por. też: bułg. *четина*, serb. *четина*, chorw. *cetina*, mac. *четина*, rum. *cétina*, ukr. *чатуна*; D. Crânjală [1938, s. 242] uznaje ten wyraz w rumuńszczyźnie za sławizm; geografię *cetyny* na polskim Podkarpaciu precyzuje AJPP [m. 312];
- 3) *perć* ‘stroma ścieżka w górach’ < *přt’* (derywat od czasownika **perti* ‘iść; przesuwać się do przodu, nie zważając na przeszkody’); zasięg geograficzny tego wyrazu, zobrazowany mapami w OKDA VII [m. 753] i AJPP [m. 338],

wskazuje, że mamy tu do czynienia z południowym sławizmem (a nie słowacyzmem, jak podają SEBr [s. 402], SEBań [t. II, s. 528] i ESMach [s. 487]); omawiany leksem jest znany na Bałkanach i wzdłuż łuku Karpat, por.: bułg. *пъртина* ‘ścieżka w śniegu’, rum. *pîrtie* ‘ścieżka w górach’ i ukr. *перть / нирть* ‘ts.’;

- 4) *magura* < rum. *măgura* (z rotatyzmem) < słow. *mogila*; wyraz ten występuje jako toponim licznie poświadczony właściwie w całych Karpatach, nazywający samotną górę lub maszyn górski o zaokrąglonym szczycie (widać w tym podobieństwo do mogiły);
- 5) *duhan* ‘tytoń do fajki’ [Kąś, Rak, 2024, s. 459] < serb. i chorw. *duhan* ‘tytoń’ albo alb. *duhan*; zwykle podaje się, że źródłosłowem dla tego wyrazu jest arabskie *دُكَّان* (*duḳān*), które dotarło na Bałkany i dalej do gwar łuku Karpat (por. alb. *duhan*, bułg. *дыхан*, węg. *dohány*, rum. *duhan*) przez język osmańskoturecki – *tütün* ‘tytoń’.

Jako karpatyzm greckiego pochodzenia jest zwykle objaśniana *koleba* / *kolyba* / *koliba* ‘miejsce schronienia w górach, zwłaszcza szałas pasterski’ < gr. *καλύβη*. Wyraz ten jest rozpowszechniony na Bałkanach, por. alb. *kalibe*, bułg. *колиба*, mac. *колиба*, serb. *колеба* / *koleba*, słoweń. *koliba* i rum. *colibă*, a także na całym łuku Karpat, por. ukr. *колиба* / *коливо*, czes. i słowac. *koliba*. Dokładny zasięg geograficzny omawianego leksemu przedstawiają mapy zamieszczone w: AJPP [m. 165], AJDŁ [z. III, m. 103], LAHD [m. 189] i OKDA I [m. 29].

3. HUNGARYZMY JAKO ŚLADY PRZYNALEŻNOŚCI DO KRAJÓW KORONY ŚW. STEFANA

W obrębie monarchii austro-węgierskiej Spisz i Orawa należały do Węgier, co miało m.in. taką konsekwencję, że do 1918 r. językiem szkolnictwa w tych regionach był węgierski. Hungaryzmy (na ten temat por. zwłaszcza monografię Michała Németha [2008] opartą na materiale *Słownika gwary orawskiej* Józefa Kąsia [KąśSGO]) w gwarze spiskiej są różnego rodzaju, nie sposób wskazać ich specyfikacji tematycznej. Należą do nich m.in.:

- 1) *baciar* ‘mężczyzna, zwykle starszy kawaler (czasem też mężczyzna żonaty), przedkładający rozrywki nad obowiązki zawodowe i rodzinne, niestroniący od alkoholu, towarzystwa kobiet, a przy tym cechujący się chuligańskim zachowaniem’ [Kąś, Rak, 2024, s. 119] < węg. *betyár* 1. ‘młodzieniec bez stałej pracy’, 2. ‘rozbójnik’, 3. ‘łobuz’, 4. ‘pasterz na puszczy’ [Németh, 2008, s. 23–24];
- 2) *bojtár* ‘kilkunastoletni pomocnik juhasa, niemający jeszcze właściwego doświadczenia w pasieniu owiec, wykorzystywany do wykonywania

- podrzędnych prac w szałasie, a zwłaszcza do pomocy przy dojeniu owiec jako naganiacz' [Kąś, Rak, 2024, s. 183] < węg. *bojtár* 'młody pastuch, pastuszek' [Németh, 2008, s. 33–34];
- 3) *bosiorka* 'w wierzeniach ludowych to kobieta rzucająca złe uroki, zarówno na ludzi, jak i na zwierzęta; czarownica' [Kąś, Rak, 2024, s. 189] < węg. *boszorkány* 'wiedźma' [Németh, 2008, s. 34–36];
 - 4) *juhas* 'doświadczony pasterz owiec u bacy na *sałasie*, mający w zakresie obowiązków pasienie i dojenie owiec oraz przyuczanie *honielników*, ponadto strzeżenie nocą stada przed drapieżnikami' [Kąś, Rak, 2024, s. 765] < węg. *juhász*, derywat od *juh* 'owca'; geografię *juhasa* precyzują mapy zamieszczone w: AJPP [m. 170], LAZO [č. II, s. 208], KDA [m. 145, 205], OKDA VII [m. 8] i AJDŁ [z. III, s. 116];
 - 5) *sałas* 'budynek o prostej konstrukcji i z bardzo skromnym wyposażeniem, wykorzystywany w lecie podczas zorganizowanego wypasu owiec przez bacę i juhasów na *sałasie* (pierwotnie: każde prymitywne schronienie w górach, np. pod wiszącą skałą, nakryte deskami, gałęziami, płaskimi kamieniami, wykorzystywane przez pasterzy)' [Kąś, Rak, 2024, s. 44] < węg. *szállás* 'mieszkanie, siedziba' [Németh, 2008, s. 86–89]; geografię tego wyrazu precyzują AJPP [m. 154] i OKDA I [m. 6]; *szalas* i derywaty (w tym np. *sałasisko* 'miejsce, gdzie stał szałas') pojawiają się również w toponimii karpackiej, por. z Tatr: Szałasiska, Jarząbcze Szałasiska, Kopieńcowe Szałasiska, Sołty-sie Szałasiska i Stare Szałasiska.

4. GERMANIZMY JAKO ŚLADY ODDZIAŁYWANIA NIEMCZYZNY OD ŚREDNIOWIECZA

Największa kolonizacja niemiecka (z Nadrenii, Śląska i Saksonii) miała miejsce na Spiszu w XIII w., gdy teren ten został wyludniony w wyniku najazdów tatarskich. Na prawie niemieckim lokowano wtedy i później większość spiskich miast i niektóre wsie. Na Polskim Spiszu były to: Frydman (XIII/XIV w., niem. Friedmann), Falsztyn (XV w., niem. Falkenstein, później Falkstein), Niedzica (pocz. XIV w., niem. Netzdorf/Nisitz), Dursztyn (XVI w., niem. Dürrenstein, Durstin), Kacwin (XIV w., niem. Katzwinkel), Krempachy (XIV w., niem. Krempach od *Krummbach* 'kręty potok') i Trybsz (XVI w., niem. Treibs).

Germanizmy w gwarze spiskiej są co najmniej dwojakiego rodzaju:

- 1) wspólnogwarowe, będące świadectwem oddziaływania niemczyzny na język polski i polskie gwary już od średniowiecza;
- 2) o zasięgu ograniczonym do terenów, na których językiem administracji i wojskowości pod zaborami był niemiecki (w odmianie austriackiej).

W tym artykule prezentujemy kilkanaście przykładów [więcej patrz: Kostecka-Sadowa, 2019], które pokazują, że specyfikacja tematyczna zapożyczeń niemieckich jest różnorodna, por.: *ancug* ‘garnitur’ [Kąś, Rak, 2024, s. 95] < niem. *Anzug* ‘ts.’; *asyntyрка* ‘pobór do służby wojskowej’ [Kąś, Rak, 2024, s. 104] < niem. *assentieren* ‘ts.’; *biglajs* ‘dawne żelazko do prasowania’ [Kąś, Rak, 2024, s. 156] < niem. *Bügeleisen* ‘żelazko’; *bigluwać* ‘prasować’ [Kąś, Rak, 2024, s. 156] < niem. *bügeln* ‘ts.’; *drajfus* / *drajfuż* / *drajwus* ‘trójnożna podstawka pod garnek do gotowania nad otwartym ogniem na *nolepie* w dawnej kurnej chacie’ [Kąś, Rak, 2024, s. 441] < niem. *Dreifuß* ‘trójnóg’; *fakla* ‘rodzaj pochodni, wykonywanej pierwotnie ze zwiniętej kory brzozy lub świerkowej (w późniejszych czasach z blaszanej puszki), napęlnionej żywicą i zawieszanej na drucie, używanej przez pasterzy do odstraszania wilków, niedźwiedzi oraz przez młodzież w noc świętojańską i w Zielone Świątki podczas palenia ognisk w polach’ [Kąś, Rak, 2024, s. 517] < niem. *Fackel* ‘pochodnia’; *forzty* ‘podłoga z desek’ [Kąś, Rak, 2024, s. 537–538] < niem. *Pfosten* ‘słup, kół’; *grostuch* ‘płócienna chusta do przenoszenia na plecach trawy, liści itp., mająca niekiedy na każdym rogu przytwierdzony trok’ [Kąś, Rak, 2024, s. 620] < niem. *Grobstuch* – złożenie *Groß* ‘duży’ i *Tuch* ‘chusta’; *gwer* ‘karabin, broń długolufowa’ [Kąś, Rak, 2024, s. 640] < niem. *Gewehr* ‘karabin’; *harnadla* ‘spinka do włosów w kształcie wydłużonej podkówki (ok. 10 cm długości), wykonana z drutu lub rogu, służąca do upinania zwiniętych w kok warkoczy’ [Kąś, Rak, 2024, s. 655] < niem. *Haarnadel* ‘ts.’; *holstuch* ‘szalik’ [Kąś, Rak, 2024, s. 667] < niem. *Halstuch* ‘szal’; *kara* ‘jedna z dwóch części wozu konnego, z całym osprzętem i dwoma kołami’ [Kąś, Rak, 2024, s. 42] < niem. *Karre* ‘wóz, taczka’; *rańtuch* ‘odświętny szal kobiecy, zakładany na ramiona’ [Kąś, Rak, 2024, s. 42] < niem. *Randtuch*; *lyce* ‘lejce’ < niem. *Leitseil*; *śtrompadle* ‘podwiązki’ [Kąś, Rak, 2024, s. 42] < niem. *Strumpfband* ‘podwiązka’; *waserwoga* ‘poziomica’ [Kąś, Rak, 2024, s. 42] < niem. *Wasserwage* ‘ts.’

Na bazie leksyki niemieckiej, a dokładniej na bazie liczebników, powstała dziecięca wyliczanka, por.: *An, cwaj, draj ratataj, fur, fynf, zechs oberdechs* [Kąś, Rak, 2024, s. 338]. Inny przykład wyliczanki (z języka romskiego) podaliśmy w *Uwagach wstępnych*.

5. SŁOWACYZMY JAKO ŚLADY SKOMPLIKOWANYCH RELACJI POGRANICZA

W słowacyzmach tak jak i w hungaryzmach nie można wskazać precyzyjnej specyfikacji tematycznej. W tej grupie leksyki mieszczą się zarówno wyrazy, które zostały przejęte dawniej, jak i pożyczki z pierwszej połowy XX w. Jak wiadomo, w latach 1939–1945 Spisz został włączony do Pierwszej Republiki Słowackiej, wtedy

też językiem szkolnictwa, administracji i kościoła stał się słowacki. Do dziś zresztą są odprowadzane msze po słowacku w Jurgowie, Kacwinie, Krempachach, Nowej Białej, Łapszach Wyżnych i Niedzicy, słowackie wpływy widać więc w terminologii religijnej, por. np.: *Boh* ‘Bóg’ [Kąś, Rak, 2024, s. 181] < słowac. *Boh*; *bohostanek* / *bohustanek* ‘tabernakulum’ [Kąś, Rak, 2024, s. 181] < słowac. *bohostánok* ‘ts.’; *farar* ‘proboszcz, ksiądz’ [Kąś, Rak, 2024, s. 520] < *farár* ‘ts.’; *kniaż* ‘ksiądz’ < słowac. *kňaz* ‘ts.’; *omsa* / *omsia* ‘msza święta’ < słowac. *omša* ‘ts.’; *prisam Bohu* ‘rodzaj przysięgi’;

Do dawniejszych słowacyzmów należą:

- 1) *hola* ‘łaka wysokogórska, na której pasie się owce od kwietnia do września, będąca współwłasnością grupy gazdów (w przeciwieństwie do polan, dzielonych na działki mające jednego właściciela)’ [Kąś, Rak, 2024, s. 667] < słowac. *holá*, tu jako szczyt góry nieporośnięty lasem, czyli goły (*holá* przymiotnik r. ż. od *holý* ‘goły’);
- 2) *cesta* ‘droga’ [Kąś, Rak, 2024, s. 254] < słowac. *cesta* ‘ts.’;
- 3) *cytać* ‘liczyć owce w celu sprawdzenia stanu stada’ [Kąś, Rak, 2024, s. 355] < słowac. *čítať* ‘ts.’;
- 4) *honielnik* ‘kilkunastoletni pomocnik juhasa’ [Kąś, Rak, 2024, s. 669] < słowac. *honiť* ‘gonić, zaganiać’; mamy tu do czynienia z hybrydą polsko-słowacką; geografię omawianego wyrazu omawia OKDA VII [m. 8];
- 5) *hore* ‘o miejscu położonym wyżej; w górze’ [Kąś, Rak, 2024, s. 670] < słowac. *hora* ‘góra’;
- 6) *jar* ‘wiosna’ [Kąś, Rak, 2024, s. 732] < słowac. *jar* ‘ts.’;
- 7) *rubac* ‘rąbać’ (i derywaty, np. *porubac*, *porubany*), *duć* ‘o wietrze: mocno wiać’ [Kąś, Rak, 2024, s. 458]; tu wpływ słowacki ujawnia się w postaci realizacji samogłoski nosowej;
- 8) *na mój dusiu* / *prawdu* ‘rodzaj przysięgi’ [Kąś, Rak, 2024, s. 465]; tu wpływ słowacki ujawnia się w postaci końcówki fleksyjnej;
- 9) *zbójnik* – na słowackość tego wyrazu wskazuje jego geografia ograniczona w odniesieniu do gwar polskich do terenów południowej Małopolski i południowego Śląska;
- 10) *ciyrny* ‘czarny’ [Kąś, Rak, 2024, s. 311] < słowac. *čierný* ‘ts.’;
- 11) *ducha* ‘kolorowy łuk pojawiający się na niebie; tęcza’ [Kąś, Rak, 2024, s. 456] < słowac. *dúha* ‘ts.’;
- 12) *uciyrok* ‘ręcznik’ [Kąś, Rak, 2024, s. 43] < *uterák* ‘ts.’;
- 13) *kamzik* ‘kozica tatrzańska’ < słowac. *kamzik* ‘ts.’;
- 14) *krajciyrka* ‘krawcowa’ < słowac. *krajčírka* ‘ts.’.

Nowszy słowacyzm to np.: *nakładne auto* ‘auto ciężarowe’ [Kąś, Rak, 2024, s. 106] < słowac. *nákladné auto*.

6. ZAPOŻYCZENIA WSCHODNIOŚLOWIAŃSKIE

Zapożyczenia wschodniosłowiańskie w polskich gwarach to najczęściej ukraińizmy [por. Kostecka-Sadowa, 2015], tak też jest w odniesieniu do Spiszu. Warto tu jednak sprecyzować, że po pierwsze na polskie gwary karpackie oddziaływał dialekt łemkowski ukraińszczyzny, a po drugie, że najwyrazistszym sygnałem ruskiej proveniencji danego wyrazu jest pełnogłos, por.:

- 1) *ferecyna* ‘ogólnie o paprociach; paproć (*Filix*)’ [Kąś, Rak, 2024, s. 525]; czasem ten leksem jest też objaśniany jako rumunizm;
- 2) *wereda* ‘z negatywnym nacechowaniem emocjonalnym o człowieku lub zwierzęciu wyglądającym odrażająco, obrzydliwie; ohyda, brzydactwo’ [Kąś, Rak, 2024, s. 44]; w tym wyrazie odnajdujemy rdzeń poświadczony też w polszczyźnie – *wredny* i *wród*, przy czym na pochodzenie wschodniosłowiańskie wskazuje właśnie pełnogłos (*w*)*ere(da)*.

7. UWAGI KOŃCOWE

Zestawienie zapożyczeń obecnych w gwarze spiskiej potwierdza znaną z innych prac konstatację, że gwary pogranicza zwykle cechują się wielkim bogactwem i różnorodnością. Z kolei umieszczenie tych zapożyczeń na tle innych języków i gwar używanych w Karpatach i na Bałkanach precyzuje, jak wyglądały drogi wędrówek słów. Niewątpliwie Karpaty odegrały w tym decydującą rolę – pasma górskie nie tylko więc rozdzielają, ale i łączą. Jako elementy łączące społeczności karpackie występują niewątpliwie karpatyzmy.

Burzliwa historia Spiszu, w tym zmieniająca się przynależność państwowa (w XX w. Polski Spisz był w granicach Austro-Węgier, Polski i Słowacji), odcisnęły wyraźne piętno na gwarze, zwłaszcza w postaci hungaryzmów, germanizmów i słowacyzmów. Zaproponowany tu przegląd pożyczek przekonuje, że ich kompleksowy opis to niewątpliwie temat na osobną monografię, a nawet na trzy monografie, poświęcone oddzielnie wpływom węgierskim, niemieckim i słowackim. Materiału do tego typu badań dostarcza *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej* [Kąś, Rak, 2024].

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

alb. – albański

arum. – arumuński

bułg. – bułgarski
chorw. – chorwacki
czes. – czeski
dial. – dialektalny
gr. – grecki
łac. – łaciński
m. – mapa
mac. – macedoński
niem. – niemiecki
por. – porównaj
r. ż. – rodzaj żeński
rum. – rumuński
serb. – serbski
słow. – słowiański
słowac. – słowacki
słoweń. – słoweński
ts. – to samo
ukr. – ukraiński
węg. – węgierski

Źródła

- AJDŁ – STIEBER Zdzisław, 1958–1964, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. I–VIII, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź.
- AJPP – MAŁECKI Mieczysław, NITSCH Kazimierz, 1934, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. I–II, Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, skł. gł.: w księg. Gebethnera i Wolffa, Kraków.
- ÈSFAS – ФАСМЕР Макс, 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Прогресс, Москва. / Fasmer Maks, 1986–1987, *Ètimologičeskij slovar' russkogo ázyka*, t. I–IV, Progress, Moskva.
- ESMach – МАСНЕК Vaclav, 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia, Praha.
- KąšSGO – KĄŚ Józef, 2003, *Słownik gwary orawskiej*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków (wyd. 2 znacznie rozszerzone, Kraków 2011).
- KDA – БЕРНШТЕЙН Самуил Борисович, Иллич-Свитыч Владислав Маркович, КЛЕПИКОВА Галина Петровна, ПОПОВА Татьяна Васильевна, УСАЧЕВА Валерия Васильевна, 1967, *Карпатский диалектологический атлас*, Наука, Москва. / BERNŠTEJN Samuil Borisovič, ILLIČ-Svityč Vladislav Markovič,

- KLEPIKOVA Galina Petrovna, POPOVA Tat'âna Vasil'evna, USAČEVA Valeriâ Vasil'evna, 1967, *Karpatskij dialektologičeskij atlas*, Nauka, Moskva.
- LAHD – RIEGER Janusz (oprac.), 1996, *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
- LAZO – ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ Йосип Олексійович, 1958–1993, *Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР*, ч. 1–3, Ужгородський державний університет, Ужгород. / DZENDZELIVS'KIJ Josip Oleksijovič, 1958–1993, *Lingvističnij atlas ukraïns'kih govoriv Zakarpats'koï oblasti URSR*, č. 1–3, Užgorods'kij deržavnij universitet, Užgorod.
- OKDA I – УДЛЕР Рубин Яковлевич, ред., *Общекарпатский диалектологический атлас*, т. I, ШТИНЦА, КИШИНЁВ. / UDLER Rúbin Âkovič, red., 1989, *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. I, Štinca, Kišinëv.
- OKDA II – БЕРНШТЕЙН Самуил Борисович, Клепикова Галина Петровна, ред., *Общекарпатский диалектологический атлас*, т. II, Наука, Москва. / BERNŠTEJN Samuil Borisovič, KLEPIKOVA Galina Petrovna, red., 1989, *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. II, Nauka, Moskva.
- OKDA III – ЗАРЕБА Alfred, red., 1991, *Общекарпатский диалектологический атлас* / *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. III, Res Publica Press, Warszawa.
- OKDA IV – ЗАКРЕВСЬКАЯ Ярослава, ред., *Общекарпатский диалектологический атлас*, т. IV, Інститут українознавства Академії наук України, Львів. / ZAKREVSKAÂ Âroslava, red., 1993, *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. IV, Institut ukraïnoznadvstva Akademii nauk Ukraïni, L'viv.
- OKDA V – RÍPKA Ivor, red., 1997, *Общекарпатский диалектологический атлас* / *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. V, Veda – Vydavate'stvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava.
- OKDA VI – BAŃCZEROWSKI Janusz, red., 2001, *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas* / *Общекарпатский диалектологический атлас*, т. VI, Tinta könyvkiadó, Budapest.
- OKDA VII – ПЕТРОВИЋ Драгољуб, ред., *Общекарпатский диалектологический атлас*, т. VII, Српска академија наука и уметности. Филозофски факултет Нови Сад, Інститут за српски језик, Београд – Нови Сад. / PETROWICZ Dragoľ ub, red., 2003, *Obšekarpatskij dialektologičeskij atlas*, t. VII, Srpska akademija nauka i umetnosti. Filosofski fakultet Novi Sad, Institut za srpski jezik, Beograd, Belgrad – Novi Sad.
- SEBaŃ – BAŃKOWSKI Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- SEBr – BRÜCKNER Aleksander, 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Kraków.
- SWO PWN – SOBOŁ Elżbieta, red., 2002, *Słownik wyrazów obcych PWN*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (wersja na CD-ROOM-ie).

BIBLIOGRAFIA

- BALOGH Lajos, BAŃCZEROWSKI Janusz, POSGAY Ildikó, 2000, *Węgierskie elementy leksykalne w języku regionu karpackiego (w świetle danych „Karpackiego atlasu dialektologicznego)”*, „Prace Filologiczne”, t. XLV, s. 27–34.
- CRÂNJALĂ Dumitru, 1938, *Rumunské vlivy v Karpatech*, Nákl. Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi; v komisi Orbis, Praha.
- FICOWSKI Jerzy, 1953, *Cyganie polscy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- GOŁĄB Zbigniew, 1952, *Wyrazy pochodzenia południowosłowiańskiego w polskich gwarach góralskich*, „Język Polski”, R. XXXII, s. 202–208.
- HERNICZEK-MOROZOWA Wanda, 1976, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, cz. 2–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- KĄŚ Józef, RAK Maciej, 2024, *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, t. I: A–J, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KNIEZSA István, 1934, *Pochodzenie hungaryzmów karpackiej terminologii pasterskiej*, w: *Księga referatów. II Międzynarodowy Zjazd Słowistów, Sekcja I. Językoznawstwo*, Drukarnia Bankowa, Warszawa, s. 49–53.
- KOSTECKA-SADOWA Anna, 2015, *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*, Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego, Kraków.
- KOSTECKA-SADOWA Anna, 2019, *Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w Korpusie spiskim)*, „Gwary Dziś”, t. 11, s. 123–134, <https://doi.org/10.14746/gd.2019.11.10>
- KRANDŽALOV Dumitru, 1963, *Znaczenie i charakter wpływów rumuńskich w Karpatach Zachodnich ze szczególnym uwzględnieniem Wołoszczyzny Morawskiej*, w: W. Antoniewicz, red., *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. V: *Wędrówki pasterskie i nazewnictwo ludowe Tatr Polskich i Podhala*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 165–232.
- KRANDŽALOV Dumitru, 1965, *O rumuńských vlivech na Podhalí*, „Onomastika”, vol. X, s. 251–271.
- KUCAŁA Marian, 2005, *Europejskość góralskiego słownictwa*, w: M. Madejowa, A. Mlekodaj, K. Sikora, red., *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieniny). Literatura i język*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Krakowskiej, Nowy Targ, s. 184–189.
- ŁUKASIK Stanisław, 1935, *Obustronne stosunki językowe rumuńsko-polskie w słownictwie, toponomastyce i onomastyce*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. XL, s. 264–272.
- NÉMETH Michał, 2008, *Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.

- POPOWSKA-TABORSKA Hanna, 1986, *Losy niektórych karpатыzmów w gwarach polskich*, „Slavia Occidentalis”, t. 43, s. 193–199.
- RAK Maciej, 2020, *Zapożyczenia leksykalne w gwarze podhalańskiej i drogi ich przenikania*, w: M. Jankowiak, M. Vašíček, red., *Slovanské dialekty v jazykovém kontakte. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*, Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha, s. 193–202.
- SIATKOWSKI Janusz, 1997, *Językowe wpływy niemieckie w Karpatach*, w: B. Falińska, red., *Witold Doroszewski. Mistrz i Nauczyciel*, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku, Łomża, s. 75–99.
- SOBIERAJSKI Zenon, 1963, *Z morfologicznych wpływów słowackich na polskie gwary spiskie*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo”, s. 319–330.
- SOBIERAJSKI Zenon, 1983, *Geolingwistyczna analiza związków międzysłowiańskich na Spiszu*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo”, s. 383–403.
- STACHOWSKI Marek, 2005, *Karpатыzm leksykalny*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 122, s. 179–188.
- VRABIE Emil, 1973, *Un parler polonais de Roumanie par rapport au „Petit Atlas des parlers polonais”*, Centrul de Multiplicare al Univ., București.
- VRABIE Emil, 1976, *Note lexicale privind elementele de origine romanească în limba polonă*, „Studii și cercetări lingvistice”, nr 2, s. 171–179, nr 3, s. 279–291.
- ZARĘBA Alfred, 1951, *Węgierskie zapożyczenia w polszczyźnie*, „Język Polski”, R. XXXI, z. 3, s. 113–125.
- ZARĘBA Alfred, 1978, *Kontakty leksykalne na pograniczu językowym polsko-czeskosłowackim*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo”, s. 333–341.
- ZAWILIŃSKI Roman, 1899, *O wpływie języka słowackiego na polskie gwary góralskie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. IV, s. 3–4.
- ЯСТРЕМСЬКА Тетяна, 2008, *Традиційне гуцульське пасухування*, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. / Âstrems'ka Tetyana, 2008, *Tradiciјne gucul's'ke pastuhuvannâ*, NAN Ukraїni, Ĥstitut Ukraїnoznavstva ім. Ĥ. Krip'âkeviča, L'viv.